

Balla János

A SZEKULÁRIS OKTATÁS KIALAKULÁSA

AZ ÁLLAMI NEVELÉSÜGY MÉRFÖLDKÖVEI TÖRTÉNETI ÉS ÁLLAMELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSBN

The Development of Secular Education

Milestones in Public Education from a Historical and State Theoretical Perspective

Balla János, kutató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Vallás és Társadalom Kutatóintézet; doktori hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola; gimnáziumi tanár, balla.janos@vac.piarista.hu

A tanulmány célja, hogy történeti és államelméleti megközelítésben mutassa be az állam és egyház viszonyát az oktatás területén az Egyesült Királyságban, az Amerikai Egyesült Államokban, Franciaországban, Poroszországban, illetve a Német Császárságban. Noha a liberalizmus mindegyik országban áthatotta a filozófusok és politikai cselekvők nézeteit, nem egyformán és nem egy időben kezdték kiépíteni az állami oktatási rendszert. A liberális államoknak nem a semmiből kellett felépíteniük saját rendszerüket, hanem támaszkodhattak az egyház több évszázados iskolafenntartói tapasztalatára, kidolgozott tantervekre, tankönyvekre. A történeti események hatására az állam befolyása több országban is az egyház rovására növekedett az oktatás területén, míg más helyütt az egyház megőrizhette pozícióját, és az állami oktatás harc és térfoglalás nélkül, békésen, párhuzamosan épült ki. A történeti példák megmutatják, hogy nem helytálló az az állítás, miszerint egy liberális országban az állam és az egyház nem működhet együtt az oktatás területén.

KULCSSZAVAK: alkotmány, állam, egyház, felvilágosodás, filozófia, iskola, oktatás, szétválasztás

The aim of this study is to present a historical and state-theoretical approach to the relationship between church and state in the field of education in the United Kingdom, the United States of America, France, Prussia and the German Empire. Although liberalism

permeated the views of philosophers and political actors in each of these countries, they did not begin to develop their public education systems in the same way or at the same time. Liberal states did not have to build their own systems from scratch, but could rely on the Church's centuries of experience in school management, curricula, textbooks, etc. Historical events have led to an increase in the influence of the state at the expense of the Church in the field of education in many countries, while in others the Church has been able to maintain its position and public education has developed peacefully and in parallel, without struggle or conquest. It is a faulty assumption that in a liberal country the state and the Church cannot cooperate in the field of education.

KEYWORDS: constitution, state, church, enlightenment, philosophy, school, education, separation

BEVEZETÉS

„Egyház és állam – polgári és vallási jogok: megtartani a civilizált társadalom ezen alapvető hatalmait az egymással megfelelő viszonyban, nehogy inkább annak terhévé, mintsem támaszává váljanak; ez talán a politika tudományának legbonyolultabb feladata, melyet sok évszázad próbálkozásai sem tudtak elméletileg megoldani, habár a gyakorlatban egyik két országban szerencsésen elsimították a nézeteltéréseket.”

SAMUEL T. COLERIDGE: *Essays on His Times*

Az oktatásüggyel kapcsolatos kérdések gyakran a közbeszéd részét képezik idehaza és külföldön egyaránt. A legvitatottabb kérdések egyike, miként lehetséges az, hogy Magyarországon vagy az Egyesült Királyság területén az állam egyházi fenntartású intézményeket finanszíroz. Egy felvilágosult, liberális, szekuláris államban miként lehetséges ez a formája az egyház és állam együttműködésének a 21. században? Rövid, sematikus, vagy a sokáig idehaza domináló kommunista ideológia által kínált „forradalmi” válasz helyett érdemes történetileg megközelíteni a témát: hogyan mutatkozott meg a liberalizmus az oktatásügy területén Európa polgárosodó, alkotmánnyal rendelkező országaiban? A kartális (írott) alkotmánnyal rendelkező országok előrébb jártak-e a tankötelezettség bevezetésében, mint a történeti alkotmánnyal rendelkezők? Valóban érvényes az a leegyszerűsítő megközelítés, hogy az egyház egységesen „reakciósként” viselkedett a szekularizáció folyamata során minden országban? Igaz lenne az a sokszor hangoztatott feltevés, hogy az egyház és állam között antagonisztikus ellentét áll fenn? Rövid írásunkban – a történeti megközelítés mellett – ezekre a kérdésekre is keressük a választ. A tanulmány további célja, hogy összefoglaló történeti képet adjon az egyház és az állam szétválasztásának egyik kiemelt területéről, nevezetesen az iskolaügyről. Előrebocsátjuk, hogy mindegyik ország más-más megoldást követ, nincs általánosan elfogadott modellje sem egyetemesen, sem regionálisan az állam és egyház viszonyának. Indokolt tehát, hogy a legfontosabb nemzetközi példákat

történeti, jogfilozófiai, valamint oktatástörténeti megközelítésben alább bemutassuk a teljesség igénye nélkül.¹

A hagyományos megközelítés Európában három modellt különböztet meg a szétválasztásban. Az első az úgynevezett államegyházi modell történelmi öröksége, amelynek emblemikus országa Anglia. A második a radikális elválasztás modellje, amely Franciaországhoz és az Amerikai Egyesült Államokhoz köthető. A harmadik a kapcsolódó modell, amely elsősorban Közép-Európa német nyelvű államaiban, Ausztriában, Németországban és Svájc német nyelvű kantonjaiban fejlődött ki. Ez a berendezkedés az államegyháziság és a radikális elválasztás között foglal helyet. A hangsúly az együttműködésen van, amelyben az állam pozitív semlegességgel – és nem közömbösséggel – viszonyul az egyház felé.²

Egy-egy országnál először a szétválasztás filozófiai hátteréről, majd konkrét filozófusokról olvashatunk, végül az iskolaügyet tekintjük át a 19., illetve ahol indokolt, ott a 20. század elejéig. Az írás szűk keretei nem teszik lehetővé, hogy több országot vizsgáljunk, vagy a kérdést egészen napjainkig tárgyaljuk: a magyar fejlődéstörténetet, a 20. századi, valamint a kortárs eseménytörténetet későbbi tanulmányokban szeretnénk folytatásban közölni. Mindemellett egy külön tanulmányban szeretnénk egy magyar és egyetemes történeti historiográfiát összeállítani, amelyben a legfontosabb hazai és külföldi szerzők műveit mutatjuk be összegzően témánk kapcsán (state of the art).

AZ ANGOL MODELL

„[...] azt hiszem, nyugodtan mondhatom, hogy az utunkba akadó emberek kilenczted része nevelés útján lett azzá, ami – jóvá vagy gonosszá, hasznossá vagy haszontalanná. A nevelés okozza a nagy különbségeket az emberek között.”

JOHN LOCKE: *Gondolatok a nevelésről*

Az állam és egyház különválasztásának egyik legismertebb megfogalmazója az angol újkori polgári filozófia klasszikus képviselője, John Locke (1632–1704) volt.³ *Levél a vallási türelemről* című írása a 17. századi Anglia társadalmi és vallási küzdelmeinek kellős közepébe vezeti az olvasót. Műve abban az időben keletkezett, amikor a filozófus politikai menekültként Hollandiában tartózkodott 1685 és 1686 között.⁴ Az eredeti latin változat 1689-ben jelent meg a szerző neve nélkül (*Epistola de tolerantia*).⁵ Ez a mű az első ama

¹ AUDI 2011: 39–40; STARK–IANNACONE 1994: 230–252; TAYLOR 1995: 8–14.

² SCHANDA 1995: 35–41; AUDI 1989: 259–261; ORLIN 1992: 440–450; MINKENBERG 2012: 76–100; BARRO–MCCLEARY 2005: 1331–1370.

³ SCHOULS 1992: 6.

⁴ Locke a „dicsőséges forradalom” és Orániai Vilmos trónra kerülése után 1688-ban tér vissza hazájába. KONTLER 2019: 27–29.

⁵ YOLTON 1993: 123–127.

három levél közül, amelyeket Locke a vallási türelemről írt.⁶ A második 1690-ben, a harmadik 1692-ben jelent meg angol nyelven.⁷

Locke első levele a vallási türelemről kétségkívül a legjelentősebb a három levél közül.⁸ Az itt megfogalmazott alapvetések szoros kapcsolatban állnak Locke-nak a kormányzatról szóló két értekezésével is.⁹ Az állam lényegének magyarázatát a *Két értekezés a kormányzatról* és a *Levél a vallási türelemről* egymással egybehangzóan adják meg. Az utóbbi alapgondolata, hogy az államot és az egyházat feltétlen szükséges különválasztani.¹⁰ Locke ennek során határozza meg az állam, illetve az egyház fogalmát is: „Az állam – én úgy látom – olyan emberi közösség, amely csak a polgári javak megőrzésére és előmozdítására alakult. Polgári javaknak nevezem az életet, a szabadságot, a testi épséget és egészséget és a külső javak – amilyenek a birtok, a pénz, a házi eszközök stb. – birtoklását.”¹¹ Az egyház fogalmának meghatározása így hangzik: „Nekem úgy tetszik, hogy az egyház önként társult emberek szabad közössége arra a célra, hogy az Istent nyilvánosan úgy tisztelhesék, ahogy – hitük szerint – az Istenség tőlük ezt a lelkük üdvösségére elfogadja.”¹² Az állam és az egyház fogalmából következik, hogy más és másféle bűnöket más-más eszközökkel büntethetnek. Az állam hatalma a kényszerítő erőben rejlik, és éppen ezért nem tartozhat az állam hatáskörébe a lelkek gondozása:

„Mivel pedig az igazi és üdvösséges vallás a lélek belső hitében áll, amely nélkül Isten előtt mit sem ér; olyan az emberi értelem természete, hogy semmiféle külső erőszak nem kényszerítheti. Elveheted a javait, börtönben őrizheted, vagy kegyetlen büntetéssel sanyargathatod a testet, mindez hiábavaló lesz, ha ezekkel a büntetésekkel az értelemnek a dolgokról alkotott ítéletét akarod megváltoztatni.”¹³

Ebből pedig az következik, hogy az államnak nem lehet sem joga, sem kötelessége beleszólni abba, hogy ki milyen úton keresi az üdvösséget, milyen módon tiszteli istenét. Továbbá minden egyháznak csak a saját tagjai felett van joghatósága, nem lehet hatalma a más egyházi közösségekhez tartozók felett, hiszen minden egyház önként társult emberek szabad közössége. Az egyház nem kérheti az állam segítségét arra, hogy erőszakkal a maga hitére térítse, vagy pedig üldözze a más felekezethez tartozókat. „Úgy ítélem, hogy mindenekelőtt

⁶ A közvélekedéssel ellentétben Locke totális türelme sem az ateistákra, sem a katolikusokra nem terjedt ki. Az állam nem lehet toleráns olyan „vallásokkal” szemben, amelyek más legfelsőbb hatalmat ismernek el, vagyis nem lehet toleráns az ezt valló egyénnel szemben sem. GRELL–PORTER 2006: 37–38.

⁷ DUNN 1969: 27–29; WOLFSON 2010: 13.

⁸ ZUCKERMAN–SHOOK 2017: 371.

⁹ PANNENBERG 2009: 132–133.

¹⁰ MCCABE 1997: 236–238; DE ROOVER–BALAGANGADHARA 2008: 526.

¹¹ LOCKE 1992: 8; GOLDIE 1997: 134–159.

¹² LOCKE 1992: 11.

¹³ LOCKE 1992: 9; TOMASZEWSKA–HÄMÄLÄINEN 2017: 96.

különbséget kell tenni a polgári és a vallási dolgok között, és helyesen meg kell vonni a határokat az egyház és az állam között.”¹⁴

Locke arról is értekezik, hogy az egyház nemegyszer a világi hatalom engedelmes kiszolgálója volt.

„Ámbár – ha az igazat akarjuk megmondani – az egyház többnyire könnyebben alkalmazkodik a fejedelmi udvarhoz, mint az udvar az egyházhoz (értve ezen az egyházi emberek törvényhozó gyűlését) [...] újabb példákat mutat Anglia története, mily szépen és készségesen szerkesztették meg az egyházi férfiak határozataikat, hitük tételeit és az egyház szertartásait, valamennyit a király kívánsága szerint, Henrik, Edward, Mária és Erzsébet idejében. Pedig ezek a királyok a vallásról oly különbözőképpen éreztek és parancsoltak, hogy senki, hacsak nem volt esztelen, majdnem azt mondtam: istentagadó, nem merte kinyilvánítani nyugodt lelkiismerettel, melyiket tartja közülük igaz embernek és az igaz Isten imádójának, hogy Isten iránt érzett igaz tisztelettel engedelmeskedhessen vallási rendelkezéseinek.”¹⁵

Ennek egyszerű oka abban keresendő, hogy az angol egyház feje a világi uralkodó. A VIII. Henrik (1491–1547) alapította anglikán egyház – amely végső soron a parlament ellenőrzése alatt állt – mind a katolikus, mind a protestáns hagyomány örökösének vallotta magát. Másként állt a helyzet a brit szigetek többi részén: Skóciában a reformáció kálvini jelleget öltött, a walesiek pedig az angol mintát követték. Írország viszont – nagyobb részben – katolikus maradt, ezáltal elhatárolódtak az uralkodó protestáns britektől. Kivételt képeztek az ír sziget északi részére betelepült skót telepesek, akik ugyancsak reformált vallást követtek.¹⁶

A protestantizálódó királyságban fontos kérdés volt az iskolaügy az állam és egyház viszonylatában.¹⁷ Nem meglepő módon az iskolák és a főiskolák Angliában az anglikán egyházhoz kapcsolódtak, de olyan központokká fejlődtek, amelyeken belül különböző csoportok gyakran élesen eltérő véleményt alakítottak ki a teológiában éppen úgy, mint az egyházjogban. Skóciában a kálvini reformáció, amely erősen hangsúlyozta a *Biblia* egyéni olvasását és tanulmányozását, a népoktatás gondolatának melegágya lett. Mindez a skótokat Európa egyik legjobban képzett népévé tette, akik máig megőrizték elkülönült és kiemelkedő oktatási rendszerüket.¹⁸

A polgárháború után is az anglikán egyház maradt az államegyház, és ez ellenőrizte az egyetemeket és a legtöbb iskolát, azonban a 18. század végére a helyzet megváltozott,

¹⁴ TOMASZEWSKA–HÄMÄLÄINEN 2017: 7; KINGSTON 2010: 39.

¹⁵ LOCKE 1992: 29.

¹⁶ SOLT 1990: 44–45; MURRAY 2009: 4–12; MONSMA–SOPER 2009: 134–136.

¹⁷ MORRIS 2009: 22–27.

¹⁸ JARMAN 1963: 154.

a szereplők létszáma az oktatási intézmények fenntartásában megnőtt: az iskolák helyi autonómiáján alapuló decentralizált rendszer jött létre, amelyben az oktatási intézményeket egyesületek, önkormányzatok, magánszemélyek felügyelték és működtették. Az 1810-es évektől kezdve pedig különféle szervezetek jöttek létre, amelyek kimagasló eredményeket értek el a természettudományos műveltség, a testkultúra és egyéb praktikus ismeretek terén.¹⁹

A szigetországra jellemző módon két lelkész munkája – Andrew Bell és Joseph Lancaster – révén indult meg az angol közoktatás reformja, amely a 18–19. század fordulóján Európa-szerte elterjedt. Ennek az úgynevezett „kölcsonös oktatásra” alapuló módszernek – később a Bell–Lancaster-módszer – a lényege, hogy a tanár az idősebb és tehetségesebb tanulók közül segédtanítókat választott maga mellé, akik a kisebb gyerekeknek megtanították mindazt, amit a hivatásos tanártól elsajátítottak. A módszer azt eredményezte, hogy a segédekkel megerősített tanárok nagyobb létszámú osztályokkal is tudtak egyszerre dolgozni. Az angol módszer a tengerentúlon, valamint Európában is nagy népszerűségnek örvendett.²⁰

Az Egyesült Királyságban intézményesülő klasszikus liberalizmus sokáig gátolta az oktatásba való etatista beavatkozást. A társadalom előkelőbb rétegeihez tartozó fiatalok azonban mégsem maradtak minőségi oktatás nélkül. Az önkéntességen alapuló vallásos, zártkörű elitképző magániskolák és egyetemek kiállták az idő próbáját, és továbbra is kiváló oktatásban részesítették az idejárókat. A 14–18 éves korú fiatalok középszintű képzését a szintén nagy tradícióval rendelkező bentlakásos magániskolák (*public school*)²¹ tartották kezükben, amelyek falai között előkészítő iskolák (*preparatory school*) is működtek. Az angol arisztokrácia neves középiskolái, kollégiumai – a magas tandíjért cserébe – olyan műveltséget adtak a fiataloknak, amelynek középpontjában a hagyományos klasszikus nyelvi (görög és latin) tanulmányok álltak. A középiskolai tanulmányokat az 1854-ben bevezetett – és az úgynevezett Civil Service keretében létrejött – versenyvizsga zárta, amely leginkább az állami hivatalnokok kiválasztására szolgált. Ez a vizsga alapvetően az általános műveltséghez tartozó tudásanyagot állította fel mércének.

Az állami középiskolai oktatás szervezeti keretei csak a 20. században, egészen pontosan 1902-ben épülnek majd ki (The Balfour Act). Ekkor hozzák létre az elemi és középiskolai oktatási hatóságot (Board of Education), amely intézményt csak 1944-ben emelték minisztériumi szintre. Szintén az 1902-es törvényhez köthető a helyi oktatási hatóságok (Local Education Authorities) rendszere, amelynek illetékessége az elemi és középfokú iskolákra terjedt ki.²²

A fentiekből is jól kiolvasható, hogy a mindenkori brit kormányok igen hosszú időn át távol tartották magukat attól, hogy beavatkozzanak az elemi oktatásba, illetve hogy

¹⁹ JARMAN 1963: 199–200; NÉMETH 2005: 58.

²⁰ SANDERSON 1991: 21–22.

²¹ A leghíresebbek: Eton, Winchester, Harrow, Charterhouse, Rugby, Westminster, Merchant Taylors, St Paul's és Shrewsbury.

²² JARMAN 1963: 273–274.

elrendeljük a kötelező iskolalátogatást. Egy korábbi, 1833-ban elfogadott reform (Factory Act) is csupán az anglikán egyház felügyelete alatt megvalósuló segélyezési program lét-rejtvét jelentette, amely már nem bizonyult elégségesnek az ipari városokban jelentkező megnövekedett oktatási igények kiszolgálására. Viszont a támogatási összegek eredményes felhasználására és ellenőrzésére létrehozták az állami Nevelési Tanácsot és egy szakfelügyeleti rendszert is.²³

Az 1860-as évekre egyre feltűnőbb volt a többi európai országhoz viszonyítva, hogy az Egyesült Királyságban számos iskoláskorú gyerek még mindig nem jár iskolába, ami kéz a kézben járt az ország iskolázottsági színvonalának esésével. Ennek kiküszöbölésére léptették életbe 1862-ben az új rendeletet (Revised Code), amely az egyes elemi iskoláknak olyan mértékű állami pénzügyi támogatást nyújtott, amely arányban állt az írás, olvasás és számolás tanításának sikerességével. A népoktatás hatékonyságának további növeléséhez az 1870-ben megalkotott Education Act (Forster's Education Act) járult hozzá. Ez már előírta az 5–14 éves korú gyerekek oktatását végző állami iskolák létrehozását egy adott körzetben, ahol nem működött megfelelő egyházi iskola. Az általános iskolakötelezettség bevezetésére még 1880-ig kellett várni (Mundella's Act), az ingyenes elemi oktatás pedig 1891-ben jött létre.²⁴

AZ AMERIKAI ÚT

„Azok a jogkörök, amelyeket alkotmány nem ruházott rá az Egyesült Államokra, és nem tiltott meg az egyes államoknak, az egyes államokat, illetve a népet illetik.”

Az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányának X. kiegészítése

Az állam és egyház szétválasztásának gondolata gyorsan terjedt Angliában és Franciaországban is, mégis az Amerikai Egyesült Államokban érett be Locke filozófiai elgondolása.²⁵ Ennek egyik legfontosabb forrása a Jogok Törvénye (Bill of Rights) néven ismert, tíz kiegészítő pontból álló alkotmánymódosító textus, amelyet néhány évvel az eredeti alkotmány után, 1791-ben ratifikáltak. Ezen belül is megkülönböztetett jelentőségű az Első Kiegészítés,²⁶ mivel az amerikai állampolgárok legfontosabb szabadságjogait rögzíti: a szólás-, a sajtó-, a vallás- és a gyülekezési szabadságot. A pontos idézet így szól az alkotmány szövegéből: „A Kongresszus nem alkot törvényt vallás hivatalossá tétele vagy a vallás szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában.”²⁷ Ebből kiolvasható, hogy az eredeti tilalom kizárólag

²³ SANDERSON 1991: 24; KONTLER 1994: 148.

²⁴ JARMAN 1963: 266.

²⁵ HAMBURGER 2004: 53–55.

²⁶ *Establishment Clause, Free Exercise Clause*, azaz államvallási klauzula és szabad vallásgyakorlat klauzula, összefoglalóan pedig *Religion Clauses*, vagyis vallási klauzulák. BRANT 1951: 18.

²⁷ „Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof [...]”

a szövetségi kormányzatra, annak is a törvényhozó ágára vonatkozik, vagyis önmagában egyáltalán nem korlátozza azt, hogy a tagállamok saját hatáskörükben efféle jogszabályokat hozzanak.²⁸

Ennek alátámasztására lépünk vissza néhány évet Amerika történelmében. Az alapító atyák számára nem volt kérdés, hogy a vallásnak és az oktatásnak kéz a kézben kell járnia, ezért már az 1787-ben keletkezett Északnyugat-rendeletben (Northwest Ordinance) így fogalmaztak: „A vallás, az erkölcs és a tudás egy jó kormányzat léteéhez és az emberiség általános boldogságához egyformán szükséges. Az oktatás és nevelés színhelye pedig az iskola, amelyet ezért minden időben segíteni és támogatni kell.”²⁹ Az államot és az egyházat elválasztó törvény tehát nem a kormányzat és a nép, hanem a szövetségi kormány és az államok között húzódott. Az államok elméletileg az első alkotmánykiegészítés után is támogatták a vallásgyakorlatot.³⁰

Egy másik konkrét történetből még világosabb a jogalkotók szándéka. Az Egyesült Államok harmadik elnöke, Thomas Jefferson (1743–1826) szerint is a vallás az államok dolga:

„Az Egyesült Államok kormányának megítélésem szerint nem szabad beavatkoznia a vallási intézmények dolgába, tanaikba, dogmáikba és gyakorlatukba. Ez abból a rendelkezésből következik, hogy a vallások intézkedéseivel és működésével kapcsolatosan semmiféle törvény nem alkotható, valamint abból is, amelyek az államok hatáskörébe utal minden olyan hatalmat, amelyet azok nem ruháztak kifejezetten az Egyesült Államok kormányára. Az pedig egészen bizonyos, hogy e kormányra vallási kérdésekben semmiféle hatalmat nem ruháztak, vagyis a dolog az egyes államokra tartozik, amennyire ilyenben emberi hatalomnak szava lehet egyáltalán.”³¹

Ezeket a sorokat Samuel Millerhez, egy presbiteriánus lelkészhez intézte az elnök, amikor az megkérdezte tőle, hogy miért nem adott ki – elődeihez hasonlóan – hálaadónapi nyilatkozatot.³²

Egy másik emblemikus írása Jeffersonnak az egyházat és az államot illetően 1802-ből, amelyet egy baptista gyülekezetnek küldött, mivel azok kifogásolták Connecticut állam vallásszabadságra vonatkozó joggyakorlatát.³³

„Mivel Önökkel együtt hiszem, hogy a vallás olyan ügy, amely egyedül az emberre és Istenére tartozik, hogy az ember senki másnak sem tartozik elszámolással hitéért vagy annak gyakorlásáért, hogy a kormány legitim hatalma csak tettekre terjed ki, véleményekre

²⁸ HAMBURGER 2004: 2–3. Ennek ellentmondásosságáról az amerikai joggyakorlatban: PFEFFER 1951: 1–29; KATZ 1953: 426–440.

²⁹ WILLIAMS 1989: 125; KONVITZ 1949: 56; CURRY 1986: 217–218.

³⁰ MEIKLEJOHN 1949: 61–72; JOHNSON 2016: 215.

³¹ JOHNSON 2016: 215; TOCQUEVILLE 2000: 523.

³² DREISBACH 2002: 63–64; DRAKEMAN 2010: 97.

³³ DRAKEMAN 2010: 144–145.

nem, ezért rendkívüli tisztelettel tekintek az amerikai nép azon döntésére, mellyel deklarálta, hogy törvényhozása nem alkothat törvényt vallás hivatalossá tétele avagy szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában, ezáltal elválasztó falat építve egyház és állam közé.”³⁴

Jefferson rövid válaszában az Egyesült Államok alkotmányának első kiegészítéséből vett szó szerinti idézettel hangsúlyozta, hogy a nemzet jogi alapidokumentuma és új elnökük egyaránt a lehető legteljesebb körű vallásszabadság mellett foglal állást, vagyis a gyülekezet oldalán áll ebben a vitában.³⁵

Az amerikai út sajátosságából következik az a megállapítás az oktatásra nézve, hogy ahány állam, annyi szokás. Az általános közoktatás gondolata is meglehetősen szerteágazó. Az első állami oktatási tanács, vagy az európai fülnek jobban csengő minisztérium Massachusetts államban jött létre 1837-ben. Célja volt, hogy az államban működő kerületi iskolákat maga alá rendelje, és egy szerves, egységes rendszert alakítson ki. Ennek irányítását egy testületre bízták, amely maga közül választott vezetőt. Együttesen azt a feladatot látták el, hogy a törvényhozó szerveknek készítettek jelentéseket az iskolák állapotáról. Az első ilyen választott vezetője a „tárcának” Horace Mann (1796–1859) volt, aki óriási munkabírással vetette bele magát a közoktatási rendszer kiépítésébe. Nem volt könnyű dolga, hiszen ebben a korban a helyi közösségek autonómiájával és az egyházak befolyásával is számolnia kellett.³⁶

Mannre nagy hatást gyakorolt 1843-as európai tanulmányútja, ahol közelről tanulmányozhatta az oktatási rendszert. Mivel az Egyesült Királyságban 1870-ig nem jött létre hivatalos, az állam által felügyelt közoktatás, így Mann nem foglalkozott különösen a szigetországgal, hiszen Amerikában is az angol rendszer dominált még a koloniális időkben. Sokkal jobban érdekelte Poroszország, ahol az oktatást a nemzet egységesítésére is fel kívánták használni. Mit látott itt az amerikai érdeklődő? Centralizált intézményeket, állam által előírt tanterveket, rengeteg statisztikai adatot az iskolákról. Mann tisztában volt vele, hogy a porosz oktatási modell egy az egyben nem alkalmazható Amerikában. A centralizálást finoman kezdte el, mondhatni alulról építkezett: könyveket kért a tanácstól, amelyekből a jövő pedagógusai tanulhatnak majd; statisztikát készíttetett, hogy felmérje az államban működő iskolák helyzetét, valamint pénzt kért a kerületektől az iskolákra. Bár kis lépései is óriási ellenkezést váltottak ki Massachusetts lakosaiból, mégis ez az állam lett Amerikában az első, ahol bevezették a kötelező közoktatást 1852-ben.³⁷

Horace Mann agendája nem halt vele: a polgárháborús konfliktus lezárultával Mannhez hasonló elköteleződésű oktatáspolitikusok felkarolták a közoktatás ügyét. A szövetségi kormányhoz tartozó, meglehetősen kis jogosítvánnyal rendelkező oktatási tárca 1870-től elkezdett professzionalizálódni, és megkezdte az állami iskolák helyzetének széles körű felmérését. A kötelező közoktatás elterjedésének másik motorja az úgynevezett NEA (National

³⁴ APPLEBY–BALL 1999: 396–397; LEDEWITZ 2011: 47.

³⁵ HUTSON 2008: 175–177; PINTÉR 2018: 79.

³⁶ PETERSON 2010: 27–29; CUBBERLEY 1920: 291; GREEN 2010: 252–255; DAVIS 2010: 81.

³⁷ PETERSON 2010: 30.

Education Association) volt, amely a civil erőket fogta össze. Szívós munkájuknak köszönhetően gyakorlatilag mindegyik állam fejet hajtott a kötelező közoktatás gondolata előtt, így 1918-ra az utolsó Mississippi is beállt a sorba. Az államok nemcsak a kötelező közoktatást cikkelyezték be, hanem azt is, hogy a gyerekeknek tilos dolgozniuk – a családi földeken és vállalkozásokon kívül.³⁸

A FRANCIA ÚT

„Az állampolgár részére a politikai szabadság azt a lelki nyugalmat jelenti, amely abból a véleményből származik, melyet ki-ki saját biztonsága felől táplál. És ahhoz, hogy ez a szabadság meglegyen, olyan kormányzat szükséges, amely alatt az egyik állampolgárnak sem kell egy másik állampolgártól félnie.”

MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről*

Montesquieu (1689–1755) 1748-ban publikálta *A törvények szelleméről* című, a politikai-törvénykezési gondolkodásunkat a mai napig meghatározó művét. Az állam és vallás kapcsolatáról a huszonnegyedik és az azt követő fejezetben esik szó. A bevezető rész után – amelyben kifejti a vallásos dogmák politikai szempontból hasznos voltát – a vallástalan állam gondolatával szemben érvel, amelyet Pierre Bayle valláskritikus vázolt fel. Montesquieu szerint a vallás szinte mindig hasznos a politikum számára, hiszen képes egyfajta ellenőrző szerepet betölteni az államhatalmat gyakorlókkal szemben. „Nem az a kérdés, hogy az jobb-e, ha valamely embernek vagy népnek egyáltalán nincs vallása, vagy az, ha vallásával visszaél, hanem, hogy mi a kisebb baj: ha a vallással olykor visszaélnék, vagy ha egyáltalán nincs vallásuk az embereknek.” A francia filozófus szerint a vallástalanság a nagyobb baj gyökere.³⁹

Montesquieu a tizenötödik fejezetben megfogalmazza az egyház vagyonának és hatalmának korlátozásáról szóló gondolatát, amely elvezeti őt a vallási türelmetlenség kérdéséhez is. John Locke már említett elméletéhez hasonlóan, ő is hitet tesz a vallási türelem mellett:

„Hasznos tehát, ha e különböző vallásoktól a törvények nemcsak azt követelik meg, hogy az államot ne háborítsák, hanem azt is, hogy egymás között se torzsalkodjanak. Az állampolgár távolról sem tesz eleget a törvényeknek, ha megelégszik azzal, hogy az államot magát ne háborítsa; szükséges, hogy ne háborgassa egyetlen polgártársát sem.”⁴⁰

A francia vallási tolerancia másik kiemelkedő alakja Voltaire (1694–1778). A kalandos életű, felvilágosult filozófus több művét szentelte a tolerancia, illetve az állam és egyház viszonya értelmezésének. John Locke állam- és ismeretelméletének tanán túl az angol

³⁸ PETERSON 2010: 30–31.

³⁹ MONTESQUIEU 2000: 641; COHLER–MILLER–STONE 1989: 258–259; NADON 2013: 175–185.

⁴⁰ NADON 2013: 672; KINGSTON 2009: 264–265.

gondolkodónak a fentebb ismertetett vallási türelemről szóló levele is alakította eszméit. Voltaire szerint a katolicizmus csupán egy a lehetséges vallások közül, de nem az egyedül üdvözítő hit. E gondolata kapcsán vált a vallási türelem nézeteinek központi elemévé. Mindenfajta bűn közül a fanatizmust tartotta a legnagyobbnak. A vallási türelmetlenség elleni írásokat tanulmányozta Bayle és Locke írásaiban. Az *Értekezés a türelmességről* készített híres tanulmányát több nyelvre lefordították.⁴¹ „Vajon az embereket könyvek fogják-e jobba tenni, olyan könyvek, melyek eloszlatják a babonákat és megszerettetik az erényt? Igen: ha az ifjak figyelmesen elolvassák e könyveket, megóvják magukat mindennemű fanatizmustól; megérik, hogy a béke a türelmesség gyümölcse és minden társadalom igazi célja.”⁴²

A francia forradalom azonban mégis mást hozott a gyakorlatba. Az angolmán példa az események radikalizálódásával meglehetősen gyorsan hajótörést szenvedett. A Törvényhozó Nemzetgyűlés a gallikán hagyományok szellemében megalkotta a Papság Polgári Alkotmányát (*Constitution civile du clergé*), és az összes áldozópapot kötelezte, hogy erre esküt tegyen, 1790. november végén. Nem ez volt a törvényhozás első egyházzal kapcsolatos intézkedése. Még ennek az évnek az elején eltörölték a szerzetesrendeket, majd kihírdették 400 millió frank egyházi vagyont eladását, a többi kezelését pedig polgári közigazgatásra bízták.⁴³ A katolikus papokat fizetett állami alkalmazottakká nyilvánították, és később az eskütételt megtagadókat is mint állásukról lemondó funkcionáriusokat kezelték.⁴⁴

A francia iskolarendszert is hasonló centralizáló, etatizáló és szekularizáló tendenciák érték el. A forradalom idején megfogalmazódott az oktatáshoz való alapjog, a közoktatás kötelező és ingyenes tétele, ami az állami irányítású egységes nemzeti nevelést hivatott megvalósítani. A katolikus egyház oktatás terén érvényesülő hatalmát a fiatal és modernizálódó francia nemzetállam megnyirbálta, majd a napóleoni császári kormányzat még inkább csökkentette. Ez alól kivételt képeztek a Keresztény Iskolatestvérek, akiket bár a forradalom alatt elűldöztek, Napóleon mégis visszahívta őket, hogy folytassák munkájukat az elemi oktatás területén.⁴⁵

A császár által bevezetett új középfokú iskolatípus, a kifejezetten az állam iránti hűség és a katonai képességek fejlesztésére létrejövő líceumok fokozatosan érték el eredményt. A konvent még 1793-ban az egész hagyományos francia egyetemi rendszert felszámolta, így Franciaországnak egészen a Napóleon általi újrendezésig nem volt egyetemi szintű felsőoktatási intézménye. Az egyetem helyébe még a forradalom időszakában létrehozták a gyakorlatias felsőfokú szakiskolák rendszerét, amelyet „nagy iskoláknak” (*Grandes Écoles*) neveztek. Ezt a rendszert a későbbiekben fejlesztve és részben eltérő szervezeti alapokra helyezve továbbra is megtartották, irányító szervezete az *École Polytechnique* lett. A nagy iskolákra épült rá a későbbi császári egyetem is. A nagy centralizáció szegletköve 1808-ban került a helyére: az ország valamennyi közép- és felsőfokú iskoláját az *Université*

⁴¹ GEUSS–SKINNER 1994: 10; DURANT–DURANT 2011: 857.

⁴² LUDASSY 1991: 253; WADE 1969: 146.

⁴³ TIPPET–SPIRITOU 2000: 51.

⁴⁴ PRICE 2017: 13–15.

⁴⁵ PRICE 2017: 27.

France felügyelete, pontosabban egy tisztviselőkből álló tanügyi testület irányítása alá helyezték. Ez a gyakorlatban azt is jelentette, hogy az országot 17 tankerületre (*académie*) osztották fel, amelyek székhelye praktikusán egy-egy egyetemi város lett. A tankerületek élén álló *recteur* felügyelete alá tartozott az egész francia iskolarendszer ellenőrzése a főiskolai szinttől az elemi oktatásig. A tankerületek további kisebb megyei egységekre tagolódtak, amelyek vezetését az úgynevezett iskolafelügyelők látták el.⁴⁶

Az etatista, centralizált francia iskolarendszert megteremtő napóleoni reformok leginkább a hadsereg és a közigazgatás működtetéséhez szükséges hatékony szakemberképzését szolgáltató közép- és felsőoktatásra, különösen a líceumok és a nagy iskolák fejlesztésére fókuszáltak. Napóleon felfogásában az általános műveltség biztosítása kizárólag a középiskolák feladata volt. A középiskolákra a formálisan egyetemi karok rangjára emelt felsőfokú szakiskolák rendszere épült. Ezek leginkább gyakorlati jellegűek voltak, és a szakmai tudás elsajátításához szükséges elméleti ismereteket tanítottak. A francia egyetem egyik legfőbb célja olyan gyakorlati ismeretek biztosítása, amelyek különböző hivatások – mint például a katonai, jogi, orvosi, természettudományos, mérnöki – eredményes gyakorlásához, illetve azok hatékony állami ellenőrzéséhez szükségeltettek. Ez a gyakorlatias képzés felvételi versenyvizsgákkal és alapos számonkérési rendszerrel járt együtt. A különböző fakultások tanári karának kettős feladata volt: egyrészt közülük kerültek ki az érettségi vizsgák vizsgabizottságainak tagjai, másrészt testületeik révén a felsőfokú diplomák kiadásával gondoskodtak önnön utánpótlásukról.⁴⁷

A teljesen egységes elemi iskola rendszerének kialakítására azonban 1833-ig, vagyis a polgárkirály, Lajos Fülöp uralkodásáig várni kellett. A François Guizot vezényletével megalkotott törvény megalapozásában jelentős szerepe volt Victor Cousin filozófusnak, aki a porosz oktatásról készített alapos jelentéseket. Ez a megkezdett folyamat a második köztársaság kikiáltása után fejeződött be, amikor 1881-től Jules Ferry kultuszminiszter idején bevezették az általános, világi, ingyenes, kötelező elemi iskolarendszert, és hamarosan megvalósult az oktatás átfogó államigazgatási rendszere is. A tanítást az állami iskolákban kizárólag laikusokra bízta. Ezen túlmenően 1901-ig háromezer egyházi iskolát zártak be, valamint ötvennégy kongregációt oszlattak fel – vagyonukat lefoglalva. Az 1904. évi egyesületi törvény szerint tilos a felekezeti jellegű oktatás a francia közoktatásban, így helyére bevezették az erkölcsstant. Az oktatás ellenőrzése helyi szinten a községenként megalakuló iskolai bizottságokat illette meg.⁴⁸

A szekularizáció betetőzésének az 1905. december 9-én elfogadott törvényt (Loi de séparation des Églises et de l'État) tarthatjuk, amely lényegében egyoldalúan felmondta a Napóleon által a Szentszékkal megkötött bilaterális konkordátumot. Az új berendezkedés értelmében a köztársaság nem finanszírozott egyetlen felekezetet sem, valamint az egyházi épületeket államosították. A törvényben „a Francia Köztársaság biztosítja a lelkiismeret

⁴⁶ CUBBERLEY 1920: 252; NÉMETH 2005: 59–60.

⁴⁷ BAJOMI 2013: 60–72; NÉMETH 2005: 59.

⁴⁸ REED-DANAHAY 1996: 110–115; JARMAN 1963: 223–224.

szabadságát”, ugyanakkor hozzáteszi, hogy a közoktatás terén „ez a közszolgáltatást, valamint a tanulók és családjuk kötelezettségeit meghatározó jogszabályok keretei között valósul meg”.⁴⁹

A POROSZ MODELL

„[...] de vajon lemondjunk-e ezért a szabadság eredményeiről, és inkább mostani állapotaiban hagyjuk népnevelésünket, vagy azon organizmushoz fordulunk a népnevelés javítására, melyet Francia-, vagy Poroszország alkalmazott.”

EÖTVÖS JÓZSEF: *Kultúra és nevelés*

Az európai etatista iskolafejlődés alapmodelljének tekintett porosz iskolaügy a 18. században kér magának helyet a nap alatt. Szellemi háttérét – legalábbis ami az időrendet illeti – hiába keresnénk a német felvilágosodás nagyjainál, nem találunk. A hatást a pietizmusban kell keresnünk, helyileg pedig Halleba kell elhelyeznünk, ahol árvaház, többféle iskola, nyomda, kórház és gyógyszerár is működött ennek a vallási mozgalomnak az égise alatt. Ahol a pietizmus megjelent, ott gomba módjára szaporodtak ilyen intézmények. A mozgalom felfogása szerint az egyháznak és az iskolának együtt kell járnia, ezért nagy hangsúlyt fektettek a minőségi oktatásra. Legfőbb képviselőjük Jacob Spener (1635–1705) volt, aki követőivel 1691-ben menekült Berlinbe. I. Frigyes (1657–1713) tanácsadói körének köszönhetően a pietisták az új hallei egyetemen is képviselheték nézeteiket. 1695-ben már létrehozzák a Franke Intézetet, amelynek keretein belül árvaház, szegényiskola is működött. Az új király, I. Frigyes Vilmos (1688–1740) is ellátogatott az intézethez 1711-ben, majd látván a puritán fegyelmet és szervezetséget, a támogatásáról biztosította a pietistákat.⁵⁰

A pietisták általi oktatás sikerességéről meggyőződve I. Frigyes Vilmos már 1717-ben az oktatási kötelezettségről szóló rendeletet jelentett be országában, amelyet ugyan még nem tartattak be kellő szigorral. Meggyőződését még kevésbé a felvilágosodás, mint inkább az állam megerősítése, és a Hohenzollern-dinasztia fényének növelése vezette. Utódja, II. Frigyes (1712–1786) viszont 1763-ban kelt általános porosz népiskolai rendeletével érvényt is szerzett elődje törvényének, amelyben a 6–13 éves korig tartó általános iskolakötelezettséget írta elő. A rendelet leginkább az alsóbb néprétegekből kikerülő gyerekeknek biztosította a lehetőséget, hogy alapvető iskolai képzésben részesüljenek. Az általános népiskolai rendelet nyomán a már működő gimnáziumok, valamint a polgári, közép- és reáliskolák mellett új iskolatípusként jelent meg a népiskola.⁵¹

A közép fokú iskolák reformja már a 18. század utolsó felében elkezdődött, aminek következtében a német középiskola megkezdte diadalútját. II. Frigyes Vilmos 1787-ben létrehozta a Felsőbbiskolai Kollégium névű intézményt, amely a tanügyigazgatás központosítását

⁴⁹ TAKÁCS 2000: 341; MEZEY-SZENTE 2003: 336; DUBY 2007: 161; DALY 2012: 583–608.

⁵⁰ GAWTHROP 1993: 61; FULBROOK 1983: 153–155; SHENNAN 2004: 63–64; VIERHAUS 1978: 79–80.

⁵¹ FRASER 2001: 242; FULBROOK 1983: 167.

célozta meg. 1788-ban bevezetik az érettségit a gimnáziumokban, valamint a középiszkolai tanárok egységesítésére megalakul a Filológiai Szeminárium, ami később az egyetem szervezeti megújítását is magával hozta. Megszüntették az egyetemi tanulmányokat bevezető karokat (amelyeknek a feladata a különböző tudással érkező friss egyetemisták felzárkóztatása volt), hiszen az egyetemi tanulmányokra már az érettségi készített fel. Innentől kezdve a gimnáziumi oktatás tartalma és követelménye is megváltozott, hiszen már ekkor kellett a tanulókat bevezetni a tudományos élet előszobájába. Ekkor kerül előtérbe a nyelvek és a matematika oktatása. A következő nagy mérföldkő 1810-hez köthető, vagyis Wilhelm von Humboldt (1767–1835) középiskolai reformjához. Nagy hangsúlyt kapott a klasszikus görög–latin irodalom alkotásaival való ismerkedés, valamint a matematika, a földrajz, a történelem és a fizika tantárgyak beemelése az oktatásba. Innentől nevezik, divatos szóval, *utraquista*-nak az iskolát, vagyis kétoldalúnak, ahol a humanisztikus és a realiztikus irány egyszerre dominál.⁵²

A középiskolai reformmal az iskolafelügyelet kérdésének rendezése is előkerült. Német földön az állami lépett a hagyományos egyházi felügyelet helyébe. A változásra már az 1794-ben megjelenő porosz törvénykönyv kiadásakor sor került: ekkor minden iskola állami intézménnyé vált, így az állam vált az egyetlen iskolafenntartó entitássá. A középiskolai és egyetemi reformok az átfogó, úgynevezett Stein–Hardenberg-féle porosz államreform részéhez tartoztak. A nagyszabású modernizáció hátterében a német neohumanistákat találjuk, mint például Humboldt, Schelling, Fichte vagy Schleiermacher. A reformok mozgatórugói között még a Napóleontól elszenvedett súlyos katonai vereséget is meg kell említeni, amely arra ösztönözte a reformereket, hogy az állam a kultúra és oktatás terén pótolja mindazt, ami elveszett a csataterén.⁵³

1859-ben került sor a reál- és felsőbb polgári iskolák vizsgarendjének kiadására, amely alapvetően három iskolatípust különböztetett meg: 1) kilencosztályos reáliskola kötelező latintanítással, amely 1882-től a reálgimnázium elnevezést kapja; 2) hétosztályos reáliskola nem kötelező latintanítással; 3) hatosztályos felső polgári iskola latin nélkül. 1882-ben a hétosztályos reáliskola átadja helyét a kilencosztályos reáliskolának – amelyben a latin nem kötelező; ez lesz az úgynevezett felső reáliskola.⁵⁴

Az egységes Németország (1871) létrejötte után az egyház és az állam „vetélkedése” új szakaszba lépett: 1871-ben Bismarck elfogadtatta a szászéktörvényt, amely tiltotta, hogy egyházi emberek hivatásuk gyakorlása közben államügyekről beszéljenek. 1872-ben szentesítették a tanfelügyeleti törvényt, amely véget vetett az önkormányzati iskolák egyházi felügyeletének, valamint minden magániskolát állami felügyelet alá rendelt. Még ugyanabban az évben a birodalmi gyűlés ratifikálta a jezsuitatörvényt, amely az ország területéről kitiltotta a jezsuita rendet, sőt korlátozta a tagok tartózkodási jogát.⁵⁵

⁵² ARETIN 1993: 122–123; KRIMMER–SIMPSON 2011: 8.

⁵³ ARETIN 1993: 22–23; NÉMETH 2005: 61; JARMAN 1963: 215; BLACKBOURN 1997: 81.

⁵⁴ NÉMETH 2005: 62.

⁵⁵ DITTRICH 2019: 5–36; BANGERT 2002: 402; HUBER–HUBER 1976: 522–534. A jezsuitákra vonatkozó rész ugyanitt: 545–550.

ÖSSZEFOGLALÁS

A 17. század végétől a felvilágosodás filozófusaitól elindul az egyházi és az állami ügyek szétválasztására irányuló törekvés az európai államokban. Elméleti, vegytiszta szétválasztásról, amely egy pontban történt volna meg, egyik országban sem beszélhetünk. Jól tetten érhető ez az oktatás területén, ahol szinte mindegyik vizsgált állam valamilyen módon egy vallási intézmény közvetítésével jutott el arra a gondolatra, hogy neki is részt kell vállalnia állampolgári nevelésében.

Az így létrejövő modernizálódó európai közoktatási rendszerek közös vonása, hogy majdnem mindegyikük csak a 19. század végére jut el a kötelező, állam által felügyelt oktatás gondolatáig, valamint az is, hogy a nemzeti közoktatási rendszerek elemi, illetve közép-szintje elkülönülnek egymástól. Az így létrejövő duálisnak mondható rendszer különböző iskolatípusai eltérő pedagógiai célokat határoznak meg, és azok foganatosításához egyedi tanítási formákat alkalmaznak. Eltér egymástól a két rendszer felügyeleti és intézmény-irányítási rendszere is. A minden állampolgár számára kötelező tömegiskola elsősorban az alapvető készségek (írás, olvasás, számolás) megtanítására és a nemzeti érzület „elsajátítására” fókuszál.

Megállapítható, hogy a bemutatott országok a liberális alapelveket az adott történelmi körülményekhez „igazították”. Nincs kánon, amely szerint alakítani kellett volna, vagy alakítani kellene az oktatás szekularizációját. Nem lehet azt kijelenteni, hogy a francia példa a követendő, mert ott *expressis verbis* kimondták az egyház és állam szétválasztását. Miért lenne hátrányosabb helyzetben Anglia, ahol ilyet nem cselekedtek, sőt még kartális alkotmánnyal sem rendelkeztek az adott korban? A francia és a német példa megmutatja, hogy esetükben nem arról volt szó, hogy az egyházi intézmények szakmaiatlan munkát végeztek volna, hanem egyszerűen belpolitikai kérdéssé vált az egyházzal való viszony, ami az iskolaügy területén is éreztette hatását. Más szavakkal kifejezve: az egyes európai országokban nem volt történelmi szükségszerűség sehol, hogy az oktatást teljesen szekularizálják, és ne vegyék figyelembe – vagy legalább méltányosan mérlegeljék a döntéshozatal során – az egyház több száz éve végzett nevelői tevékenységét, amelyet az adott társadalomért végzett.

Vizsgálódásainkat egy későbbi írásunkban szeretnénk folytatni, amelyben a Habsburg Birodalmat és benne Magyarországot is tanulmányozzuk. Különösen fontos lesz a jelen munkában ismertetett történelmi tényekre, nemzetközi példákra visszautalni, amikor is az 1848-as alkotmányozást vizsgáljuk hazánkban: nem légtüres térben mozog a magyar oktatásügy a 19. században, hanem a fent bemutatott példákra tekinthettek Eötvös Józsefék, amikor megalkották a magyar viszonyokat és a történelmi alkotmányt figyelembe vevő kompromisszumos oktatási rendszert.

1. táblázat: Az állami oktatás bevezetése különböző alkotmányos országokban

Ország	Kartális alkotmány	A közoktatás bevezetése	Az oktatás kizárólag állami felügyelet alatt áll
Egyesült Királyság	X	1880	X
Amerikai Egyesült Államok	✓	1852 (államonként eltérő)	✓
Franciaország	✓	1882	✓
Poroszország	✓	1717	X

Forrás: a szerző szerkesztése

FELHASZNÁLT IRODALOM

- APPLEBY, Joyce – BALL, Terence szerk. (1999): *Jefferson: Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ARETIN, Otmar von Karl (1993): *Deutsche Geschichte* (Band 7). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- AUDI, Robert (1989): The Separation of Church and State and the Obligations of Citizenship. *Philosophy & Public Affairs*, 18(3), 259–296.
- AUDI, Robert (2011): *Democratic Authority and the Separation of Church and State*. New York: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199796083.001.0001>
- BAJOMI Iván (2013): Decentralizációs intézkedésekkel korrigált francia oktatásirányítási rendszer. *Educatio*, 22 (1–4), 60–72.
- BANGERT, William V. (2002): *A jezsuiták története*. Budapest: Osiris.
- BARRO, Robert J. – McCLEARY, Rachel M. (2005): Which Countries Have State Religions? *The Quarterly Journal of Economics*, 120(4), 1331–1370. Online: <https://doi.org/10.1162/003355305775097515>
- BLACKBOURN, David (1997): *The Long Nineteenth Century: A History of Germany*. New York: Oxford University Press.
- BRANT, Irving (1951): Madison, On the Separation of Church and State. *The William and Mary Quarterly*, 8(1), 3–24. Online: <https://doi.org/10.2307/1920731>
- COHLER, Anne M. – MILLER, Basia C. – STONE, Harold S. szerk. (1989): *Montesquieu, The Spirit of the Laws*. New York: Cambridge University Press.
- CUBBERLEY, Ellwood P. (1920): *The History of Education*. Houghton Mifflin Co.
- CURRY, Thomas J. (1986): *The First Freedoms*. New York: Oxford University Press.
- DALY, Eion (2012): The Ambiguous Reach of Constitutional Secularism in Republican France: Revisiting the Idea of Laïcité and Political Liberalism as Alternatives. *Oxford Journal of Legal Studies*, 32(3), 583–608. Online: <https://doi.org/10.1093/ojls/gqs011>

- DAVIS, Derek H. (2010): *The Oxford Handbook of Church and State in the United States*. New York: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195326246.001.0001>
- DE ROOVER, Jakob – BALAGANGADHARA, S. N. (2008): John Locke, Christian Liberty, and the Predicament of Liberal Toleration. *Political Theory*, 36(4), 523–549. Online: <https://doi.org/10.1177/0090591708317969>
- DITTRICH, Lisa (2019): Europäischer Antiklerikalismus: Eine Suche zwischen Säkularisierung und Religionsreform. *Geschichte und Gesellschaft*, 45(1), 5–36. Online: <https://doi.org/10.13109/gege.2019.45.1.5>
- DRAKEMAN, Donald D. (2010): *Church, State and Original Intent*. New York: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803598>
- DREISBACH, Daniel L. (2002): *Thomas Jefferson and the Wall of Separation between Church and State*. New York: New York University Press.
- DUBY, Georges szerk. (2007): *Franciaország története. II. Az új idők 1852-től napjainkig*. Budapest: Osiris.
- DUNN, John (1969): *The Political Thought of John Locke*. New York: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558436>
- DURANT, Ariel – DURANT, Will (2011): *The Age of Voltaire*. [h. n.]: Simon & Schuster.
- FRASER, David (2001): *Frederick the Great*. New York: Fromm International.
- FRIEDRICH, Karin (1993): *The Other Prussia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FULBROOK, Mary (1983): *Piety and Politics*. New York: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511562624>
- GAWTHROP, Richard L. (1993): *Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511523311>
- GEUSS, Raymond – SKINNER, Quentin szerk. (1994): *Voltaire Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GOLDIE, Mark szerk. (1997): *Locke Political Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GREEN, Steven K. (2010): *The Second Disestablishment*. New York: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195399677.001.0001>
- GRELL, Ole Peter – PORTER, Roy szerk. (2006): *Toleration in Enlightenment Europe*. New York: Cambridge University Press.
- GUERLAC, Othon (1908): The Separation of Church and State in France. *Political Science Quarterly*, 23(2), 259–296. Online: <https://doi.org/10.2307/2141325>
- HAMBURGER, Philip (2004): *Separation of Church and State*. Massachusetts: Harvard University Press.
- HUBER, Ernst Rudolf – HUBER, Wolfgang (1976): *Staat und Kirche im 19. und 20. Jahrhundert: Dokumente zur Geschichte des deutschen Staatskirchenrechts (Band. 6.) Staat und Kirche im Zeitalter des Hochkonstitutionalismus und des Kulturkampfs 1848–1890*. Berlin: Duncker & Humblot.
- HUTSON, James H. (2008): *Church and State in America*. New York: Cambridge University Press.

- JARMAN, T. L. (1963): *Landmarks in the History of Education*. London: John Murray.
- JOHN, Locke (1992): *Levél a vallási türelemről*. Budapest: Bibliaiskolák Közössége.
- JOHNSON, Paul (2016): *Az amerikai nép története*. Budapest: Akadémiai.
- KATZ, Wilber G. (1953): Freedom of Religion and State Neutrality. *The University of Chicago Law Review*, 20(3), 426–440. Online: <https://doi.org/10.2307/1597664>
- KINGSTON, Rebecca E. szerk. (2009): *Montesquieu and His Legacy*. New York: Sunny Press.
- KINGSTON, Rebecca E. szerk. (2010): *Montesquieu and England*. London: Pickering & Chatto.
- KONTLER László (1994): Állam, egyház, államegyház. *Világosság*, 35(5–6), 138–158.
- KONTLER László (2019): Locke értekezése a polgári kormányzatról. *Korunk*, 3(8), 27–33.
- KONVITZ, Milton R. (1949): Separation of Church and State: The First Freedom. *Law and Contemporary Problems*, 14(1), 44–60. Online: <https://doi.org/10.2307/1189947>
- KRIMMER, Elisabeth – SIMPSON, Patricia A. szerk. (2011): *Enlightened War*. New York: Camden House.
- LAURSEN, John Christian szerk. (2002): *Histories of Heresy in Early Modern Europe*. Palgrave. 2002. Online: <https://doi.org/10.1057/9780230107496>
- LEDEWITZ, Bruce (2011): *Church, State and the Crisis in American Secularism*. Indiana University Press.
- LUDASSY Mária (1991): *Voltaire válogatott filozófiai írásai*. Budapest: Akadémiai.
- MCCABE, David (1997): John Locke and the Argument against Strict Separation. *The Review of Politics*, 59(2), 233–258. Online: <https://doi.org/10.1017/S0034670500026620>
- MEIKLEJOHN, Alexander (1949): Educational Cooperation between Church and State. *Law and Contemporary Problems*, 14(1), 61–72. Online: <https://doi.org/10.2307/1189948>
- MEZEY Barna – SZENTE Zoltán (2003): *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Budapest: Osiris.
- MINKENBERG, Michael (2012): Church-State Regimes and Democracy in the West. *Geopolitics, History, and International Relations*, 4(1), 76–100. Online: www.jstor.org/stable/26804834
- MONSMA, Stephen V. – J. SOPER, Christopher (2009): *The Challenge of Pluralism*. New York: Rowman.
- MONTESQUIEU (2000): *A törvények szelleméről*. Budapest: Osiris.
- MORRIS, R. M. szerk. (2009): *Church and State in 21st Century Britain*. London: Palgrave. Online: <https://doi.org/10.1057/9780230234376>
- MURRAY, James (2009): *Enforcing the English Reformation in Ireland*. New York: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511575846>
- MUZZEY, David Saville (1911): State, Church, and School in France III. *The School Review* 19(5), 318–332. Online: <https://doi.org/10.1086/435752>
- NADON, Christopher szerk. (2013): *Enlightenment and Secularism*. New York: Lexington Books.
- NÉMETH András (2005): A modern magyar iskolarendszer kialakulása a nemzetközi intézményfejlődési és recepciós folyamatok tükrében. *Iskolakultúra*, 9(15), 50–70.

- ORLIN, Theodore S. (1992): A vallásszabadság védelme, az egyház és az állam viszonya. *Világosság*, 33(6), 440–450.
- PANGLE, Thomas (1989): *Montesquieu's Philosophy of Liberalism*. Chicago: The University of Chicago Press.
- PANNENBERG, Wolfhart (2009): *Teológia és filozófia*. Budapest: L'Harmattan.
- PETERSON, Paul E. (2010): *Saving Schools. From Horace Mann to Virtual Learning*. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctvjnrs3t>
- PFEFFER, LEO (1951): Church and State, Something Less than Separation. *The University of Chicago Law Review*, 19(1), 1–29. Online: <https://doi.org/10.2307/1597719>
- PINTÉR Károly (2018): Jefferson fala. *Aetas*, 33(1), 79–93.
- PRICE, Roger (2017): *The Church and the State in France 1789–1870*. Palgrave. Online: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-63269-8>
- REED-DANAHAY, Deborah (1996): *Education and Identity in Rural France: The Politics of Schooling*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558108>
- SANDERSON, Michael (1991): *Education, Economic Change and Society in England 1780–1870*. London: Macmillan.
- SANDIFORD, Peter szerk. (1918): *Comparative Education*. London: University of California, J. M. Dent.
- SCHANDA Balázs (1995): Az állam és az egyház viszonyának lehetséges modelljei. *Társadalmi Szemle*, 5, 35–43.
- SCHOOLS, Peter A. (1992): *Reasoned Freedom. John Locke and Enlightenment*. London: Cornell University Press. Online: <https://doi.org/10.7591/9781501718342>
- SHENNAN, Margaret (2004): *The Rise of Brandenburg-Prussia*. New York: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203450871>
- SOLT, Leo F. (1990): *Church and State in Early Modern England 1509–1640*. New York: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195059793.001.0001>
- STARK, Rodney – IANNACCONE, Laurence R. (1994): A Supply-Side Reinterpretation of the “Secularization” of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33(3), 230–252. Online: <https://doi.org/10.2307/1386688>
- TAKÁCS Péter (2000): *Nehéz jogi esetek. Jogelmélet és jogász érvelés*. Budapest: Napvilág.
- TAYLOR, Charles (1995): A szekularizáció változatai. *2000*, 7, 8–14.
- TIPPETT-SPIRITOU, Sandy (2000): *French Catholicism*. New York: Palgrave. Online: <https://doi.org/10.1057/9780230599703>
- TOCQUEVILLE, Alexis de (2000): *Democracy in America*. Harper Perennial Modern Classics.
- TOMASZEWSKA, Anna – HÄMÄLÄINEN, Hasse szerk. (2017): *The Sources of Secularism*. [h. n.]: Palgrave MacMillan. Online: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-65394-5>
- VIERHAUS, Rudolf (1978): *Deutsche Geschichte* (Band 6). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- WADE, Ira O. (1969): *The Intellectual Development of Voltaire*. New Jersey: Princeton University Press.

- WILLIAMS, Frederick D. szerk. (1989): *The Northwest Ordinance*. [h. n.]: Michigan State University Press.
- WOLFSON, Adam (2010): *Persecution for Toleration*. Plymouth: Lexington Books.
- YOLTON, John W. szerk. (1993): *A Locke Dictionary*. [h. n.]: Blackwell.
- ZUCKERMAN, Phil – SHOOK, John R. szerk. (2017): *The Oxford Handbook of Secularism*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199988457.001.0001>

Balla János a Nemzeti Közszerződési Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Vallás és Társadalom Kutatóintézetének kutatója, a Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola doktori hallgatója, gimnáziumi tanár. Kutatási területei az újkori egyháztörténelem, a piarista rendtörténet és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc egyházi érintettsége.